

ЗАПИСИ НА РУКОПИСНИХ КНИГАХ ПРО «ПОКЛАДЕННЯ» В ХРАМ: ШТРИХИ ДО ВИВЧЕННЯ СВІТОГЛЯДУ ВКЛАДНИКІВ

На основі вже опублікованих, а також ще не оприлюднених вкладних записів на рукописних кодексах, зроблених у XVI-XVIII ст. на території Київської митрополії, досліджується комплекс уявлень людини, пов'язаних із «покладенням» (даруванням) книг до церкви. Такі вкладні записи фіксують різноманітні аспекти: від причин, що спонукали людину купувати книгу з метою подарувати її до храму, до виявлення способів та умов вкладання книги, уявлень про працю священика з книгою. Аналізується соціальний статус більшості вкладників, їхнє самоусвідомлення та фобії стосовно переміщення книги, її успадкування, переліки осіб, які, на думку вкладника, могли б забрати книгу з церкви, причини та способи вилучення книг та зміни їхніх власників.

Ключові слова: кириличний кодекс, рукопис, вкладний запис, церква.

На рукописних кодексах часто можна побачити різноманітні нотатки – покрайні записи. Їх робили самі переписувачі, власники (нерідко вони замовляли запис переписувачеві або священику чи дякові, у церкву якого «вкладали», тобто дарували, книгу), користувачі. Уже здавна дослідники звертали на них увагу й публікували окремі з них.¹ До оприлюднення якнайбільшої кількості покрайніх записів на українських рукописних кодексах як цінного джерела з історії, філології, етнографії та фольклору закликав ще Іван Франко на початку минулого століття. Зокрема, у нотатці

---

¹ Див., наприклад: П. В. Владимиров. *Древняя русская литература Киевского периода*. Київ 1900, с. 113-118; І. Франко. Кінцеві записки в староруських рукописах // *Зібрання творів у 50-ти томах*, т. 37. Київ 1982, с. 166-170; та ін.

про кінцеві записи в староруських рукописах Франко визначає саму дослідницьку проблему та міркує над тим, яку користь могло б принести видання збірки таких записів для науковців, порівняння цих записів з аналогічними в грецьких і латинських рукописах.² Однак цього заклику не почули, і повного кодексу записів на давніх руських книгах так і не було видано. Правда, протягом ХХ ст. окремі записи принагідно таки публікували.³ Тепер вони дедалі частіше виходять друком у каталогах рукописних кодексів.⁴

У цій статті на основі так званих «вкладних записів», тобто таких, які засвідчують «покладення» (дарунок) книги до церкви, прослідкуємо уявлення людини ранньомодерного часу про своє буття, окреслимо її ставлення до життя, смерті, прощення, вічності. Ці записи, зазвичай лаконічні (рідше – розлогі), у яких згадано причини, що спонукали людину вкладати книгу в храм, та способи вкладу, відображають спосіб мислення, пріоритети, уподобання та звичаї часу, коли їх зроблено.

Кількість вкладних записів на церковних книгах доволі значна. На перший погляд, усіх їх укладали за однією загальнозживаною формулою і лише вписували туди імена вкладників, назви сіл і посвяти храмів, дати й ціни.⁵ Насправді ж записи дуже різнопланові й відображають не лише

² І. Франко. Кінцеві записки, с. 166-170.

³ Див., наприклад: І. С. Свенцицкий. *Опись музея Ставропигийского института во Львове*. Жовква 1908; його ж. *Рукописи библиотеки Народного Дома во Львове*. Львов 1905; І. Свенцицкий. *Рукописи Львівських збірок. Опис рукописів Народного Дому з колекції А. Петрушевича*, ч. 1-3. Львів 1906-1911; Я. Д. Ісаевич. *Джерела з історії української культури доби феодалізму*. Київ 1972; Б. В. Сапунов. *Книга в России в XI-XIII вв.* Ленинград 1978; та ін.

⁴ Покрайні записи (не завжди повно) подано у вид.: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI-XIII вв.)*. Москва 1984; Я. П. Запаско. *Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга*. Львів 1995; Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ирмолої 16-18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження*. Львів 1996; О. Ясиновська. *Каталог кирилических рукописних Євангелій зі збірки Львівського історичного музею*. Львів 1996; Л. В. Столярова. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI-XIV вв.* Москва 2000; *Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век*, вип. 1. Москва 2002; Л. Гнатенко. *Слов'янська кирилическа рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог*. Київ 2003; її ж. *Слов'янська кирилическа рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження, палеографічний альбом*. Київ 2007; *Кирилическі рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: Каталог*, т. 1: *XI-XVI ст.* / укл. М. М. Кольбух, Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьобан та ін. Львів 2007; та ін.

⁵ Див.: О. Ясиновська. *Каталог*, с. 21.

типові, а й нещоденні ситуації: часом така нотатка подає новий погляд на проблему або пропонує новий, несподіваний ракурс. Деякі автори записів чітко й стисло викладають суть справи; інші ж намагаються детальніше висловитися про те, що їх особливо хвилює; навчені життєвим досвідом, окремі вкладники до традиційної форми додають і свої застереження чи побажання.

Насамперед почнімо із запитань, які стосуються причин створення (переписування) книги. Відповідь на них знаходимо в записах на самих книгах. Отож, під 1584 р. читаємо: «**Жевы за Ѡпущенне грѣхов была ажевы был спомынан род его на той книзѣ котрый тѹ ұпысны**»⁶. У 1551 р. рукопис вкладено «**за свое дшевное спсєніе и телесное здравіе [...], имаєт за него Бѧ просити за здравіе [...], а по смрті по его [...] за него памат творити**»⁷. У записі другої половини XVI ст.: «**за здравіе и за Ѡпущеніе грѣхив**»⁸. З часом формулювання не змінювалися, і в записі 1728 р. читаємо: «**за свое Ѡпущеніе грѣхов тоєст за дшевное спсєніе і за телесное здравіе**»⁹. Ще про одну з причин вкладень – за померлих – дізнаємося зі зворушливого запису 1584 р. про те, що це Євангеліє купив «**рав Бж Семивнѣ за невозчика сѧа своего Макарія котрый был замордванѣ за тоты пѣнѧзѣ**»¹⁰. Ширший спектр причин представлено в Євангелії 1564 р.: «**маєт Бѧ просити за їерєє сщєннго Кондрата и за подрѣжа его Мрїю и за всѧ православныя хрстїаны. Наипрѣвѣй за здравіе и потом за Ѡпущеніе грѣхов**»¹¹. У Євангелії 1681 р. вказано, що вклад зроблено «**напред за преставлѣшагосѧа рава Бжїа Іакова малжонка [...], потом за свое здоровїа и за Ѡпущеніе грѣхов изъ своим малжонком Григорієм дрѣгым зъ своим сѧѧм Лесом**»¹².

⁶ Національний музей ім. митрополита Андрея Шептицького у Львові, відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ), Ркк 305, арк. 24зв.-26.

⁷ Львівський історичний музей (далі – ЛІМ), Рук. 40 (38), арк. 7-10; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 40.

⁸ ЛІМ, Рук. 19, арк. 275; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 19; Я. П. Запаско. *Пам'ятки книжкового мистецтва*, с. 93, 100, 364 – 367; О. Ясіновська. *Каталог*, № 19.

⁹ ЛІМ, Рук. 8, арк. 16зв.-17зв.; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 8; О. Ясіновська. *Каталог*, № 13.

¹⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка, відділ рукописів (далі – ЛННБ ВР), ф. 77 (зб. А. С. Петрушевича), № 43, арк. 13зв.; И. Свенцицкий. *Опись рукописів Народного Дому*, ч. 3, с. 135; *Кириличні рукописні книги у фондах ЛНБ*, т. 1, № 132.

¹¹ ЛІМ, Рук. 5, арк. 9зв.-11; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 5; О. Ясіновська. *Каталог*, № 25.

¹² Российская Национальная библиотека, отдел рукописей (далі – РНБ ОР), собр. Яворского, № 30, л. 166об.

Отже, книги вкладали за здоров'я живих та спасіння душ померлих і зазвичай не заперечували, щоб покладену книгу використовували й для навчання: «а кѣторый сѣенникъ сѣтыхъ книгъ бѣде справовати и людіи наоучати повиненъ Гѣ Бѣ просить»¹³ (1631 р.) [тут і далі виділено розрідженням нами – В. Ф.]. Уявлення мирян про використання священиком книги, судячи із зауважень у покрайніх записах, було досить поверховим. Зокрема, читаємо про такі дії: «А кто колбекъ бѣдетъ с тои сѣтой книги читати»¹⁴ (1581 р.), «А котрый колбекъ попъ бѣдетъ пѣти иснені»¹⁵ (1551 р.) чи «коли хоче литоргисати и накажди оутрени»¹⁶ (1549 р.). Однак людина, яка безпосередньо переписувала книгу, краще орієнтувалася в процесі користування нею. У покрайньому записі 1527 р. на Мінеї празничній переписувач зазначив: «А хто иметъ сіа книги чести або чтѣчи оуслышитъ. Бѣ того помилѣй»¹⁷; інші переписувачі відзначають: «и з оней слоужити»¹⁸ (1574 р.); «хвалити Гѣ Бѣ»¹⁹ (друга пол. XVI ст.); покласти «на прѣстоль до повседневнаго читанна» (1676 р.)²⁰. У записі 1552 р. на Євангелії читаємо: «с нихъ боудетъ слоужити», а далі, після переліку того, за кого й що просити, – погроза про кару, що має наступити за ігнорування молінь за вкладників, у якій також вказано спосіб використання книги: «а кто бы дрѣзноуа ис нихъ пѣти абы немалъ Бѣ просити [...] даестъ проклатъ»²¹.

На Євангелії другої половини XVI ст. у записі про покладення в храм цього Євангелія та Апостола читаємо: «кто колбекъ пастыремъ сѣ притрафитъ и дозорцею тои цркви повиненъ Гѣ Бѣ просити за доброе здоровѣ Хана и жены и дѣточокъ его такожъ и за Васка и женѣ и дѣтій его. Ижто з готовыхъ книгъ а нѣ власный накладъ естъ»²². На іншому Євангелії в записі 1584 р. читаємо: «котрый бы

¹³ РНБ ОР, собр. Яворского, № 30, л. 166об.

¹⁴ НМЛ, Ркк 56, арк. 275зв.

¹⁵ ЛІМ, Рук. 40 (38), арк. 7; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 40.

¹⁶ ЛІМ, Рук. 2, арк. 5зв.; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 2; О. Ясіновська. *Каталог*, № 9.

¹⁷ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка (далі – ЛНУ), Рук. 202. III, арк. 701.

¹⁸ НМЛ, Ркк 11, арк. 16.

¹⁹ ЛІМ, Рук. 14, арк. 316зв.; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 14; О. Ясіновська. *Каталог*, № 14.

²⁰ Музей мистецтва давньої української книги, Рук. 48, арк. 11.

²¹ НМЛ, Ркк 440, арк. 17-20.

²² ЛІМ, Рук. 14, арк. 316зв.; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 14; О. Ясіновська. *Каталог*, № 14.

КОЛВЕК МАЛ ЖНВОТНО ИЗ СЕЙ СТОИ КНИГИ ПОВИНЕН ЗА ТОГО ЧЛКА [того, хто поклав книгу в церкву] ГДА БГА ПРОСИТИ И МЛТВЫ ПО СТОИ МЛСТИ ВОЗСЛАТИ У ПРСТА БЖЕГО ИЖЕ ВОРАЗУМИЛ РАВА СВОЕГО [...]. А ПРЕТО КАЖДЫЙ ПОП ИЛИ НАВЧИТЕЛ ПОВИНЫ ЕГО ПРЕД-КЫ [...] ЗАВШЕ ПОМИНАТИ А ЗА ЖИВУХЪ ГДА БА ПРСТИ»²³.

Цікавим є запис про те, що книгу спочатку купили «добрі люди» й придали до церкви Усікновення чесної глави св. Йоана Хрестителя в с. Волиця. Цей запис було продовжено через певний час – для «укуплення» певних осіб та їхніх родин у Євангеліє, аби священник за них молився: «ХТО ШТО МОГА ДАЛ ЗА ШПЩЕНЕ ГРѢХОВ СВОИХ И ЗА ЖННЪ СВОИХ И ЗА ДѢТИИ СВОИХ И ЗА ПРЕДКѢВЪ СВОИХЪ КЪТОРИИ СЖТ ПРД МЛСТВИМ БГѢМ [...] ОУКЪПИСА ОУ СІЕ СТОЕ ЕВАНГЕЛІЕ ДОМИТРИ ИЗЪ БРАТМЪ СВОИМ ГРИГОРІЕМ И ЖОНАМИ ИЗЪ ДѢТЬМИ. ОУПОМИНАНІЕ ШЦА СВОЕГ ІВНА И МТРЕ ПОЛАГІИ [...] А ВО ВѢМ ОУКЪПИСА ОУ СІЕ СТОЕ ЕВАНГЕЛІЕ ПОМА ГИ ГАѢВА ШГАѢІА [...] ФЕШДРА И ЖЕНОЮ СВОЕЮ ФЕТИМІЮ. А ХТО СМ ОУКЪПИЛ ОУ СІЕ СТОЕ ЕВАНГЕЛІЕ. А КОТОРЫИ ВЫ БЫЛЪ ПОП А ЗА СІИ ДОБРЫ ЛЮДИ НЕ МОЛ БА ПРОКЛАТ ЕСТ В СИ ВѢКН И ВѢДѢЩІИ»²⁴ (1549 р.). Ймовірно, тут йдеться про спеціальну плату, яку люди жертвували священникові (або на церкву), аби їх дописали на Євангелії, щоб духовні отці поминали їх на богослужіннях.

Особливий випадок – коли вкладник обирав і книгу, і місце її покладення (не за місцем свого проживання). Прикладом є вкладний запис 1616 р. попа Созонта Балики, бурмистра Києва, на збірнику, який він пожертвував у Межигірський монастир. У цьому записі Созонт наводить зміст кодекса й наголошує, що переклад зроблено на Афоні: «СІА КНИГИ РЕКОМЫА СОВОРНИКЪ СЛЪЖА ПРАВИЛЪ ЦРКОВНОМЪ НАЧЕМ Ш МИТРА И ФАРИСЕТА НА ВСЮ СТЪЮ ЧОТЫРДЕСАТНИЦЪ ДО НЕД ЦВѢТНОСИА И ПОДАТАИ РАЗЛИЧНАТА НАКАЗАНИА Ш ТАЙНАХ ВѢРИ ХЪВЫ И ВГОДНОМ ХРСТІАНСКОМ ЖИТІИ СЪДЕРЖА СЛОВЕСА РАЗЛИЧНЫХЪ СТЫХЪ ВГОСЛОВОВ НА СЛОВЕНСКИИ ДІАЛЕКТЪ ВЪ СТѢ ГОРѢ АФОНСТЕЙ В МОНАСТЫРИ ХИЛАНДАРСКОМЪ»²⁵. Підкреслюючи легітимність книги, яку він передавав в один із найвідоміших на той час монастирів України, вкладник наголошує на тому, що вона передана «в рѢСКОЮ ЗЕМЛЮ ПРПДЕНѢШИМ ИНОКОМ ІВАННОМЪ ВИШЕНСКИМ»²⁶ – дуже авторитетною і знаною людиною.

²³ НМЛ, Ркк 305, арк. 17зв.-23зв.

²⁴ ЛІМ, Рук. 2, арк. 5зв., продовж. на арк. 72; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 2; О. Ясіновська. *Каталог*, № 9.

²⁵ Российская государственная библиотека, отдел рукописей (далі – РГБ ОР), ф. 152 (собр. Лукашевича и Маркевича), № 88, л. 20-26.

²⁶ Там само, арк. 27-28.

Про те, як людина, що купила книгу для церкви, усвідомлювала собі процес передачі її у власність, свідчать записи на кшталт «**Дана быст сиа книга**»²⁷ (1552 р.) чи «**предали Єіє є҃҃҃҃҃҃**»²⁸ (поч. XVII ст.). Повніше сказано у великому записі на Мінеї служебній початку XVII ст.: «**дали и приписал еи до шбители**»²⁹. На Євангелії XVI ст. у 1648 р. записано, що Андрій Клюка «**положивъ еи на прѣстлѣ стѣмь**»³⁰; у 1664 р. інше Євангеліє XVI ст. «**надал рабъ бжій**»³¹; у 1765 р. – «**ѡдалъ ю до цркви**»³². Можна натрапити й на запис, що книга «**врѣчена ест до церкви**»³³ (поч. XVII ст.).

Хто ж вкладав книги в храми та як ці люди себе окреслювали? Судячи з покрайніх записів, вкладниками книг до церков були різні люди. Приклад подавали вельможі та багатші члени громади, які замовляли книги та дарували їх у церкви; про їхні вклади маємо низку публікацій. У неопублікованому записі йдеться про те, що книга дана «**повеленем и накладом вѣгородным и Хрѣстолюбивым паном Мартином Тѣром старостою Каменецким и воцкм Берестецким**»³⁴ (1552 р.); у другому записі – на Євангелії XVI ст. – що його в 1664 р. до церкви дав «**арошь видѣнь вонт Клинецкий з сином своим Єснфом**»³⁵.

Важливим чинником при покладенні книг була підтримка найближчої родини. Переліки тих, хто покладав книгу, не раз є дуже розлогіми: «**рабъ вжей Танасій Ізъ женою своею Татиганою Із вогоданным чади своим сномъ своим Михайлм Із братом своимъ Григоре Із братом таковомъ Із вѡцем своимъ Неволником Иванъ Матка Померла дан боже еий Црство нѣсное Анна Івратта Померлий Ісай Харъ с ини померлѣи Іванъ Дмитер дочка Зофѣя Тетянина, родичъ ѡтець Лука**»³⁶ (XVII ст.). Трапляються й лаконічніші записи. Наприклад, «Гавриїл мельник» у 1567 р. «**придал сїю книгу Є҃҃҃҃҃҃** [...] из

²⁷ Библиотека Российской Академии Наук, отдел рукописей (далі – БРАН ОР), Тп. 767, л. 80б.

²⁸ ЛНУ, Рук. 1536. III, арк. 12.

²⁹ РНБ ОР, собр. Михайловского, № F 35, л. 5.

³⁰ ЛІМ, Рук. 24, арк. 302зв.; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 24; О. Ясіновська. *Каталог*, № 3.

³¹ НМЛ, Ркк 573, арк. 194зв.

³² РНБ ОР, собр. Яворского, № 2, л. 35.

³³ ЛІМ, Рук. 7, арк. 10зв.; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 7; О. Ясіновська. *Каталог*, № 16.

³⁴ БРАН ОР, Тп. 767, л. 10-11об.

³⁵ НМЛ, Ркк 573, арк. 194зв.

³⁶ НМЛ, Ркк 261, арк. 19-30.

жоною своєю Марєю из дѣтми своими Малком и Грицем из ыншими потомки»³⁷. І тут же вказано, що книгу дали до церкви, де «поп был сѣенник на имя Григорин родич из Соколова изъ дѣдицтва своего Ричкович»³⁸. У такій вказівці бачимо ще й упевненість у наслідуванні парохії сином священника. Що ж стосується роду занять Гаврила, то не видається дивним, що саме мельник, людина не бідна, мав змогу купити книгу.

До групи вкладників, що вказали рід своїх занять, входять і коваль – також особи зі стабільним прибутком. Один із них, коваль Яків, дав за Євангеліє, переписане в 1570 р. і відразу ж йому продане, не лише гроші (сім золотих), а й «вортъ»³⁹, тобто бжолину сім'ю в колоді з медом. Уже наступного року перемишльський міщанин «Кузьма коваль» «придав» переписане в Перемишлі Євангеліє «до ц. До Вѣлча монастыра Оуспіа Бѣла»⁴⁰. На підставі нотатки 1699 р. на Євангелії 1581 р., переписаному в Снятині, дізнаємося, що воно «күплєное рабом божимъ Романом Ковалем которын [...] ипридал [...] до храмѸ Воздвиженна ЧХНста в селѸ Глуховичи»⁴¹. Проте на той час книга мала вже понад сто років, тож коваль не просто передав її, а намовив подружжя Якова та Агафії «поновити» Євангеліє – пожертвувати вісім золотих на реставрацію книги. Збережена оправа цієї книги засвідчує, що тодішнє «відновлення» полягало в перешиванні блоку та золоченні обрізу, обтягуванні дощок новою шкірою з «багатим» тисненням, тобто з використанням різних штампів, які утворили майже суцільний орнамент на площинах оправи.

Особливий випадок – вкладний запис на Євангелії 1625 р. зі збірки Перемишльської греко-католицької капітули. У записі йдеться не про зобов'язання, а про те, що книгу переписано за гроші, які дала одна шляхтянка, а гроші ці – ключниці Тетяни, Волосової жінки. Після смерти ключниці пані віддала зароблені тою гроші до церкви на Євангеліє та його оправлення в срібло.⁴²

³⁷ Харківська наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, відділ рукописів (далі – ХНБ ВР), № 819081.

³⁸ Там само, арк. 10-18.

³⁹ НМЛ, Ркк 394, арк. 16зв.

⁴⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Zbiory specjalne (далі – BN ZS), акс. № 2881, к. 2-21zw. [36. Перемишльської греко-католицької капітули].

⁴¹ ЛННБ ВР, ф. 77, № 41, арк. 3зв.-9зв.; І. Свенціцький. *Опис рукописів*, ч. 3, с. 134; *Кириличні рукописні книги*, № 151.

⁴² BN ZS, акс. № 2505, к. 289zw. [36. Перемишльської греко-католицької капітули].

Частина записів засвідчує спроби вкладників ідентифікувати себе чи вказати на свій суспільний статус. Участь у побудові храму, періодичні його відновлення, покладання книг чи інших речей у храм – події, що набували загальноспільнотної ваги, про них оголошували в церкві, їх обговорювали в сім'ях, завдяки чому вироблявся певний стереотип «доброї поведінки»⁴³, якого намагалися дотримуватися й нижчі за статусом члени суспільства. Як намагання діяти згідно з «добрими традиціями», бути «статечними людьми» можна трактувати запис на Євангелії XVI ст.: «РокѸ БожиѸ „АФЧД МѸц февралѸ КД̄ день При королѸ полскомѸ ЖикгимонѸтѸ третем а при ЕпископѸ лвовскомѸ ГедионѸ БолобанѸ, кѸпили сѸю книгѸ рекомѸю Евангелие тетрь найма Марко сѸнѸ Андрейев с Кривого которий слѸжить Ѹ вѸйка своего Ивана МѸхи, а дрѸгий Лев РикѸв сѸнѸ с ПѸтѸтинецѸ найма ИванѸ для своего ради дешевнаго спасеннѸ и телеснаго здравнѸ. И придали тѸю книгѸ кѸ церкви храма сѸтго БогоавленнѸ ГѸ нѸшего ІГ ХА̄ в селѸ ПѸтѸтинѸцѸх вѸчне а хто бы ен мѸлѸ Ѹдалити Ѹ того сѸтго мѸсца вѸдем снѸм сѸд имѸти пред страшным ГѸдиенѸ тоестѸ пред ГѸдемѸ БѸгомѸ внескончаемы вѸки. АминѸ»⁴⁴. Сам текст укладено з дотриманням елементів відомої формули вкладного запису. Про усвідомлення своєї причетності до спільноти може свідчити й запис на Євангелії, у якому при передачі книги до церкви на початку XVII ст. було внесено не тільки її посвяту та місто, а й вулицю, де вона стоїть: «до церкви СошествнѸ СѸтго ДѸха во градѸ Стрий на Злици Довбранской»⁴⁵.

У деяких записах фіксується не лише етнічна самоідентифікація в межах невеликої громади, а й усвідомлення приналежності до ширшої суспільної групи. У записі кінця XVI ст., що засвідчує покладання Андрієм книги в церкву, тричі вказано, що він «Андрей рѸсин», хоча про переписувача сказано просто, що він «ДѸтак МикѸла родич ПѸдмихайловскый»⁴⁶. У 1584 р. у великому вкладному записі на Євангелії Клим із дружиною заповідають книгу до храму св. архангела Михаїла в Чортовці й наказують молитися Богові за те, що «воразѸмил раба своего [...] же

⁴³ Детальніше див.: Н. Яковенко. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: 3 історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // *Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей*, т. 1. Київ 1992, с. 46-91.

⁴⁴ НМЛ, Ркк 42, арк. 13-21.

⁴⁵ ЛІМ, Рук. 27, арк. 166зв.-167; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 27; О. Ясіновська. *Каталог*, № 37.

⁴⁶ ЛІМ, Рук. 34, арк. 25-29; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 34; О. Ясіновська. *Каталог*, № 17.

wn раv б̄жій вѣдлѣг повинности б̄га нь̄сна г̄а и хр̄ст̄янскон вѣры своен греческон»⁴⁷.

Окремі особи, віддаючи книгу до храму, передбачали її використання і громадою. Це засвідчує запис 1551 р. на Апостолі XVI ст., у якому сказано, що «и придал сню книгѣ апостол о ѹшиткои громадѣ»⁴⁸; подібне наголосила «василнса гргорневата бориска» з передмістя Городецького, яка в 1595 р. купила Євангеліє та передала «на потребѣ тон с̄тон ц̄ркви в моцнѣ шпѣкѣ всеї громадѣ [...] и с̄цєникѣ слѹжителю ц̄ркве тога давы ю храниако з̄ѣницѣ шка»⁴⁹.

Купували книги й громади. Є записи, що засвідчують спільну купівлю книги до церкви, зазвичай Євангелія («мжи громадѣ»⁵⁰, 1563 р.). Із запису на Євангелії 1545 р. випливає, що, купуючи та вкладаючи книгу до храму, люди усвідомлювали свою причетність до громади навіть тоді, коли силою обставин опинилися під різним підданством, про що засвідчує запис: «а заплатили ю с̄є Є̄вг̄ліє громада посполитам и кролевскаа и пана Терлова»⁵¹. Записи опосередковано свідчать і про те, що окремі члени громади робили особливий внесок у придбання богослужбових книг: «кѹпили сню книгѣ рекомѹю ѹстав войт григорнй Авдѣй мелник з громадѹю ѹсею»⁵² (1620 р.).

Для того, щоб замовити книгу, потрібні були зусилля та кошти. Наприклад, Євангеліє 1558 р. писалася «справою и накладом с̄цноерел дементел а справовал кѣ чти и хвале во Троци единомѣ б̄гѣ дла нао҃кы сынѣ своемо҃у Редькоу»⁵³; або ж «писано ест промышлнїемъ и власнимъ накладомъ Івана Петраневича мѣщанина жидачевского»⁵⁴. Аби придбати книгу, парохіяни іноді докладали чималих зусиль, про що свідчить, наприклад, вкладний запис у Пролозі на вересень, переписаному Стефаном із Нижанкович: «исписася [...] за странїем и трѣдом и накладѹм и працею»⁵⁵ (1633 р.).

⁴⁷ НМЛ, Ркк 305, арк. 19-20.

⁴⁸ ЛІМ, Рук. 40 (38), арк. 12зв.-13; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 40.

⁴⁹ ЛІМ, Рук. 22, арк. 19-20; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 22; О. Ясіновська. *Каталог*, № 33.

⁵⁰ ЛІМ, Рук. 4, арк. 2; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 4; О. Ясіновська. *Каталог*, № 24.

⁵¹ НМЛ, Ркк 169, арк. 15.

⁵² РГБ ОР, ф. 152, № 70, л. 2-5об.

⁵³ РГБ ОР, ф. 209 (собр. Овчинникова), № 5, л. 235.

⁵⁴ ЛННБ ВР, ф. 77, № 81, арк. 414; И. Свенцицкий. *Опис рукописів*, ч. 3, с. 135-136; *Кириличні рукописні книги*, № 160.

⁵⁵ РНБ ОР, собр. Яворского, № 5, л. 381об.

Книги здебільшого купували в переписувача, що виготовляв її на замовлення, або ж на ярмарку. Отож Євангеліє було куплене 1590 р. в Ігнатія, поповича Гостиславського, і, як сказано в записі, цей «дроуг и товариш и работник книжный» ту книгу «писал и вазал»⁵⁶. Є запис про купівлю книги на початку XVII ст. «оу Ѡца Ѡ нико[ли?] инътрилѣгатора Скитскаго»⁵⁷; можна було купити її в дяка: «коупил ен оу дака рогатинскаго оу павла»⁵⁸ (1616 р.) чи в перепродавачів: «Лета божего нарoжена ѠѠ рокѠ [...] ест кѠплена кнга Шестнадцать про-роков [...]. Ѡ дано за ней копы Ѡ грошей Ѡ пеннзей Ѡ варишником. Барышник Ѡ степан бѠдыло, а дрѠгий остап вачко, а Ѡ семен щербич»⁵⁹. Купували книги за різних нагод, причому для окремих вкладників дуже важливою була присутність свідків під час акту купівлі. Це «дѠвало при людѠх зацнихъ мѠщанахъ горошковскихъ ѠчтнѠм гарасимѠ вѠйтѠ на той час бѠдѠчим горошковский до того Ѡпрошоний, на той час бѠдѠчим, рѠкою моєю подписѠюста дишнисий кѠполевский прозвищем, Ѡ протопопа варашовский Ѡ горошовский»⁶⁰ (1684 р.) або ж «и были при тѠ Мар[...]анна оу домѠ оу Тимка и были при том князь Тимко из гонча. Стефанъ и Аремко тесла» (1551 р.)⁶¹. Нерідко в записах про свідків фігурує ім'я священника, який зазвичай брав активну участь у трансакціях із богослужбовими книгами й виявляв готовність молитися за порятунок душі вкладника та його родичів: «Ѡ дѠгал са тей запис в домѠ ен в долѠвѠхъ при добрихъ людѠх тоест при сѠцнкѠ доминан молодом и при качмары дѠлбском козьмѠ»⁶² (1610 р.), або «при дѠхвним сѠценкѠ прокопѠю и при мѠщанахъ и при вѠйтѠ ѠванѠ якововскими при мѠщанахъ на имѠ ѠванѠ козмѠ при ѠяковѠ шолтисѠ и при яцю цаповим и при иньшихъ мѠщанахъ»⁶³ (1677 р.).

Зазвичай вкладники були зацікавлені, щоб книга «не звезла» з церкви, а звідси – записи про покладення «так мощне а непороушно по вѠкы вѠчныи»⁶⁴ (1574 р.). У житті християнина ранньомодерного часу

⁵⁶ BN ZS, акс. № 2595, к. 291zw. [36. Перемишльської греко-католицької капітули].

⁵⁷ ЛНУ, Рук. 1755. III, форзац.

⁵⁸ НМЛ, Ркк 32, арк. 2зв.

⁵⁹ РГБ ОР, ф. 247 (собр. Рогожского кладбища), № 708, л. 300об.-306.

⁶⁰ РНБ ОР, собр. Тиханова, № 471, л. 139.

⁶¹ ЛІМ, Рук. 40 (38), арк. 11-11зв.; І. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 40.

⁶² ЛІМ, Рук. 29, арк. 1-3; І. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 29; О. Ясіновська. *Каталог*, № 28.

⁶³ ЛННБ ВР, ф. 77, № 81, арк. 33-38; І. Свенцицкий. *Опис рукописів*, ч. 3, с. 135-136; *Кириличні рукописні книги*, № 160.

⁶⁴ НМЛ, Ркк 11, арк. 15.

важливим чинником було поважне ставлення до бажань померлих, їхнього спадку, і загалом вкладні записи розраховані на відповідальне ставлення до побажань людей, яких, ймовірно, уже немає серед живих.⁶⁵ Проте, незважаючи на побажання та погрози, книги все ж змінювали власників.

Однак не всі покладали книги в храм «по вѣкы вѣчнын». Маючи, мабуть, життєвий досвід у цих справах, ерей «кондрат поп повѣденскій», купивши Євангеліє в 1564 р. і «придавши» його до «свого» храму, застеріг: «а потом по смѣрти поповѣ кондратовѣ сіа книга принадлежит поповѣ двьцѣмъ ѡгафїн и чадомъ ея»⁶⁶. Це не поодинокий випадок передачі книг з умовою про успадкування. Цікавий запис на Євангелії учительному (початку XVII ст.) зі збірки Львівського національного університету імені Івана Франка: вкладник повідомляє, що дає «книгѣ рекомѣю Євангеліє в обителі писаное власное свое нереевѣ мартиннию затевѣ своемѣ», але із застереженням, що «не такѣ затевѣ такѣ власнѣи свои дочцѣ наима Евѣ», причому книга «анѣ громадская анѣ заставная тѣлко власная моя еще небожника нерета ѡца мего»⁶⁷.

Окремі вкладники (переважно це були священики) залишали за собою право забрати книгу з храму: «сію книгѣ поп кондрат волен дати или продати и потомки его»⁶⁸. Побутували й записи, що відображають кар'єрні очікування про перехід котрогось із нащадків у духовний стан: «если бы мал который снѣ петрошоровичѣвѣ сщеникомъ быти тож можетъ сію книгу ѡдалити и ея ѹзати, а если бы не имал быти сщеникомъ то не можетъ ея ѡнати никакож»⁶⁹ (друга пол. XVI ст.). Ймовірно, саме священики – знаючи, мабуть, з досвіду, що власники книги чи їхні нащадки не раз забирали пожертву з церкви, – були ініціаторами вставок у вкладні записи про те, що ані вкладники, ані їхні нащадки не можуть відібрати книгу: «абы ея ни поп ни чнтател никто не смѣл вѣзати с того прѣстла [...] не толко а албо жена моя албо дѣти але ни розаи мои ани жаден поп албо ѹченик и га сам юж ея не смѣю

⁶⁵ Детальніше про тогочасне ставлення до волі померлих та смерті загалом див.: О. В. Винниченко. *Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело*: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. Львів 2009.

⁶⁶ ЛІМ, Рук. 5, арк. 8зв.-9зв.; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 5; О. Ясіновська. *Каталог*, № 25.

⁶⁷ ЛНУ, Рук. 200. III, арк. 15-41.

⁶⁸ ЛІМ, Рук. 5, арк. 11; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 5; О. Ясіновська. *Каталог*, № 25.

⁶⁹ ЛІМ, Рук. 19, арк. 277-278; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 19; О. Ясіновська. *Каталог*, № 19.

всати»⁷⁰ (поч. XVII ст.). Декотрі з таких вставок не дуже послідовні, містять повтори, але думка чітко простежується: «**никто жаднын ни жена василіева ни снѣ є ни сородник жаднын аще бы которын кои мѣжкѣ василіева или снѣ которын или сородник которын василіев смил сію книгѣ [...] либо през попа або през злого члѣка»**⁷¹ (1574 р.). У цьому ж записі є нетрадиційна вставка, у якій родина вкладника зобов'язується перед людиною, яка в разі вилучення книги з церкви поверне її назад: «**а кто бын ен привеодноу намѣсце а мы будем винни гѣ бѣ занего просити»**⁷². Книгу від храму могли «**вдалити»** також «**или насилнем или татвою»**⁷³ (1565 р.). Звідси й застереження, щоб її не «**рѣшити без попова блгсвеніа сирѣчь крамоуѣ в неи ситворити»**⁷⁴ (1564 р.).

У записях нерідко вказували й тих, які могли «вдалити» подаровану книгу. Можна навіть укласти перелік осіб, на яких мало впасти прокляття за вилучення книги з церкви чи за усунення пам'яті про її вкладника. Зазвичай, на думку вкладників, такими лиходіями могли стати «**поп или діакъ»**⁷⁵ (1567 р.), але не обходили увагою і вищих церковних урядників. Зокрема, у записі 1552 р. бачимо певну недовіру й до церковних єрархів: «**неподобе тоє книги съ цркви Боже' никомѣ выимати митрополитѣ или влдци а и попу»**⁷⁶. В окремих випадках переліки-заборони забирати книги зі святині поширено й на мирян: «**ащебы кого наваждене днаволское ввело в пути истинаго и смѣла бы тѣю книгу внести в тои сѣои цркви [...] поп или днакон или дяк или простын чоловѣк»**⁷⁷ (1618 р.); або: «**поп или діаконъ или діакъ или [...] которын злын члѣк»**⁷⁸ (перед 1574 р.). Коли книгу покладали в монастир, то перелік тих, хто міг зазіхнути на неї, трохи змінювався: «**в дхвонных премѣщих и послѣшающих инокиѣ же и мирскиѣ»**⁷⁹ (1616 р.). Згадано в записях і про ще одну можливість забрати книгу з церкви: «**а хто бы поважность имал**

⁷⁰ ЛНУ, Рук. 1536. III, арк. 17-19.

⁷¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 201 (Греко-католицька митрополічна консисторія), оп. 4, спр. 424, арк. 50зв.-53зв.

⁷² Там само, арк. 53зв.-54.

⁷³ НМЛ, Ркк 573, арк. 6зв.

⁷⁴ ЛІМ, Рук. 5, арк. 11зв.-12; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 5; О. Ясіновська. *Каталог*, № 25.

⁷⁵ ХНБ ВР, № 819081, арк. 23.

⁷⁶ БРАН ОР, Тп. 767, л. 16об.-19.

⁷⁷ РНБ ОР, собр. Михайловского, № F 35, л. 7об.- 9.

⁷⁸ НМЛ, Ркк 11, арк. 25-26.

⁷⁹ РГБ ОР, ф. 152, № 88, л. 35-36.

«Вѣдалити»⁸⁰ (до 1584 р.). Та, незалежно від повноважень, вкладник однаково збирається судитися на Страшному суді з кривдником, який, вилучивши книгу з церкви, позбавить вкладника можливості мати належне йому поминання. На аркушах збірника, покладеного Гедеоном Балабаном, архимандритом Жидичинської обителі, у монастирську церкву «вѣчними часи» (і який згодом надійшов до книгосховища Мелецького монастиря), крім звичного застереження проти крадіїв, читаємо: «А кто вы мѣл вѣдалити вѣ церкви книгѣ сню вѣ манастира жидичина или напис с книги сеи выдрати или вымазати настоател по мнѣ бывши или бы кто инын да разсѣднтся со мною...»⁸¹ (1596 р.) – і далі традиційна формула прокляття. Що ж, запису не видерли, але книгу все ж перемістили. Маємо навіть факт, що для того, аби книга таки лежала «под нерушенням», було створено «опікунську раду»: «а к томѣ еѵгелню два мѣжи справци мнсь писаревич и дѣнис сидорович скорын», члени якої мали стежити, «жевы немочь без громады никомѣ ей дати»⁸² (1563 р.).

Крім осіб, що могли «віддалити» книгу від храму, у записах вказували й на способи вилучення книг. Зокрема, на різних книгах є застереження: «аще кто сїю книгѣ [...] продасть или комѣ вѣдасть какюю нибѣди хитростью или вѣсхощет [...] какимѣ насилствомѣ взати»⁸³ (1552 р.); чи «оузати вѣ мѣсца сѣтого [...] и до иншен цѣркве дати або на свою потребѣ узати [...] а ще бы сїа книга далеко колбек заблѣдила»⁸⁴ (1574 р.); чи «привласнити кѣ своему пожиткѣ»⁸⁵ (1595 р.); або «вѣнат вѣдалити, продати, даровати или советѣ присвоити»⁸⁶ (1616 р.). Окрім того, книгу можна було просто «вѣдалити любѣ оукрасти»⁸⁷ (1726 р.).

Наступний фрагмент запису не лише знайомить зі способами вилучення книги з церкви, а й засвідчує усвідомлення того, що нічого вічного не буває: «ненадобе єе заставлати ани самому тыж єе закупати толко мает в том храме божем на престоле поки єе станет» (1552 р.)⁸⁸. Тут

⁸⁰ НМЛ, Ркк 305, арк. 13зв.

⁸¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису, зб. Милецького м-ря, № П. 119, арк. 26-30.

⁸² ЛІМ, Рук. 4, арк. 2зв.-6; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 4; О. Ясіновська. *Каталог*, № 24.

⁸³ РНБ ОР, собр. Погодина, № 894, л. 9-12.

⁸⁴ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4, спр. 424, арк. 52-53зв.

⁸⁵ ЛІМ, Рук. 22, арк. 21зв.; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 22; О. Ясіновська. *Каталог*, № 33.

⁸⁶ РГБ ОР, ф. 152, № 88, л. 37-38.

⁸⁷ РНБ ОР, собр. Тихонова, № 471, л. 45-46.

⁸⁸ БРАН ОР, Тп. 767, л. 17об.-19.

„АХНЕ и в том рокѣ црковъ бжїиа немировскага ꙗ ннх зруинованаа изъ здобыи вбнаженнаа нещадно тебды придаю ен до цркви бжїи немировскои до храму сошествїиа стго дха»⁹⁴.

З різночасових записів дізнаємося, що Євангеліє 1580 р. придбали в 1654 р. до храму Різдва Богородиці Яків, ктитор храму, з дружиною. А вже під 1691 р. є запис про те, що «Сїиа книга рекомаа Еувангелїе которое вкѹпил в градѣ названомъ бѣлагородѣ ѣ татар за злотїхъ девѣатъ щцен: Іерен Іаковѣ бакѹмѣцкїи рокъ „АХЧА»⁹⁵. З наведених прикладів бачимо, що книга могла досить часто змінювати місце свого побутування, а звідси випливає, що побоювання щодо вилучення книги з церкви безпідставними не були. На думку вкладників, така «конфіскація» була несправедливою щодо них, оскільки зі зміною місця перебування книги ні громада, ні священнослужителі вже не мали зобов'язань перед попереднім вкладником, а поминали «нового» ктитора.

Вкладні записи на кириличних кодексах, створених у Київській митрополії, увиразнюють світогляд, сподівання та страхи мирян і духовенства, їхнє ставлення до світу та довколишніх. Різноманітні практики, відображені у вкладних записах, засвідчують, що з погляду людини ранньомодерної доби такі записи були вкрай необхідними, оскільки книги дарували в церкву задля пам'яті та поминання ктиторів. Побоюючись залишитися без задушної молитви, вкладник мусив не лише зафіксувати факт пожертви, а й захистити книгу відповідним записом від можливих зазіхань, фіксуючи його хронологічно, з прив'язкою до часів правління конкретного монарха, урядування котрогось із можновладців чи єпископства місцевого пастиря; маркували також територію, згадували її власника; називали оточення, яке було причетне до вкладення книги; вказували причину вкладення та прохали про поминання; а також застерігали від крадіїв або просто охочих привласнити кодекс.

Vira Frys

**INSCRIPTIONS IN MANUSCRIPTS DONATED TO CHURCHES
AS A SOURCE FOR DETERMINING A DONOR'S WORLDVIEW**

The author analyses inscriptions in Cyrillic codices appearing in documents dating from the 16th-18th centuries in the Kyiv Metropolia with the aim of elucidating the worldview of persons who donated them to the church. Inscriptions are seen

⁹⁴ ЛІМ, Рук. 12, арк. 125-130; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 12; О. Ясіновська. *Каталог*, № 12.

⁹⁵ ЛІМ, Рук. 28, арк. 15-24, 33-37, форзац; И. С. Свенцицкий. *Опись музея*, № 28; О. Ясіновська. *Каталог*, № 30.

as containing the following types of information: (i) reasons for acquisition of a particular manuscript by the donor and for its subsequent donation; (ii) means by which a transfer of ownership is made; (iii) thoughts of how a priest works with the book; and (iv) concerns regarding the manuscript's future. The donors' social status and explicit concerns are examined, including fears that a manuscript might be removed from the church, inheritance issues, possibilities for illicit expropriation, lists of persons who might engage in expropriation, reasons for and means of illicit expropriation, and issues relating to subsequent changes of ownership.

Keywords: Cyrillic codex, manuscript, inscription, church.